

Kőbányai János

Az eltűnt „Egész” nyomában

Kezdetben volt a kert

„Micsoda gyávaság volt még meg nem mondani, hogy a Korroborit űzzük, járjuk pár évtized óta a Duna–Tisza táján? Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobori szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglal itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölvé-vágyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz.”

Ady Endre: *Korrobori* (Feltehetően a *Huszedik Század* körkérdésére írta 1917-ben, először a *Nyugat* 1924/1. számában közölt cikke.)

Hogy képzelheti egy asszony, hogy a világháborút, a két forradalmat, az ősi rend pusztulását és még egy alattomos ismeretlen betegséget is lebírhat pusztá szerelemmel! És mégis, csak a szerelem ér valamit az életben...

Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*

Közhely, hogy az épp az imént magunk mögött hagyott, még csak száz évig sem tartó 20. század felgyorsult ideje (1918/19–1990) milyen traumatikus, 180 fokos fordulatok sorozatában sodorta magával a magyar társadalmi fejlődést. Az addig vidéki lassúsággal, de szervesen csinosodó építményt hirtelen elárasztották a világtörténelem agresszívan hömpölygő roppant víztömegei, s a gyenge, felkészületlen s ezért önmagát kormányozni képtelen uszadék-Magyarországot végigbucskáztatta roppant örvényein és vizesésein, hogy aztán összenyomottan és -nyomorítottan dobja a partjára. E zuhatagtól zuhatagig tartó örületes iram lehet az oka annak is, hogy a magyar kultúrának nem támadtak, és nem kanonizálódtak olyan nagyregényei, amelyek karizmatikusan megérzékíthették volna modern korának elbeszélését. Ilyen nagyívű epikának az az irodalom fölé emelkedő funkciója, hogy a nemzet „kollektív emlékezetébe” (sőt: „kollektív tudatalattijába”) homogenizálja történetének egy-egy sorsdöntő korszakát. Az effajta művek megszületése és recepciója ezért messze túlnő az irodalom erőterén, ugyanis az ilyen modern kori eposzok alakíthatják ki egy-egy nemzet önazonosságát a politikai, történetírói, oktatási interpretációkon túl. (Maga a nemzeti önazonosság fogalma, s vele szűksége, szintén modern kori jelenség.) Tehát a

nemzeti identitás megteremtéséhez olyan elbeszélésekre van szükség, amelyek kollektív olvasás és azt követő társadalmi megbeszélés útján teremtenek konszenzust. Ezért a saját sorsát vagy éppen sorstalanságát igaz módon megragadó elbeszélés – az irodalmi vagy esztétikai műfajbesorolásban: a *nagyregény* – egy-egy nemzet tagjainak olyan közös kincse, mint földjének erőforrásai vagy sikeres politikai berendezkedése – hiszen polgárai (mentális) jóléte függ tőle. Sőt, még a „széles e világ” megítélése, azaz nemzetközi pozíciója is. (Vajon egy-egy társadalomnak a saját történelmével, sorsával azonos és ennek következményeképp embertársaival kialakított békéje s ez állapot jó híre vajon nem ére fel minden pozitív gazdasági mutatóval?)

A magyar társadalom a *Háború és békéhez*, a *Vörös és fekete*hez vagy akár *A Buddenbrook házhoz* hasonló regények kihordásához és megvitatásához, majd konszenzus-kánonná kristályosodásához nem kapott kegyelmi időt. Ugyanis csak egy ilyen eposz közös élménye, olvasás-értelmezése (majd a filmadaptációk révén: vizuális élménnyé hatványozódása) alapozhatná meg azt a természetes, traumáktól föloldott tudati állapotot, amely megemészthetővé és gyógyíthatóvá tenné a modern korba lépett Magyarországot ért sokkok elviselését és feldolgozását.

A magyar nép lelki állapotát minden politika- vagy társadalomtörténetnél érzékibben jelzi az ilyen („kollektív”) azonosulást előhívni képes elbeszélések hiánya. Jellemző, hogy valamennyi e funkciót betöltő munka az ifjúsági irodalom körébe tartozik (*A kőszívű ember fiait*, *Egri csillagok*, *A Pál utcai fiúk*). Katartikus mű nem beszél el sem az első, sem a második világháború oly megosztóan ellentmondásos katasztrófáit, s a nyomukban keletkezett rendszerek traumatikus mozzanatát. Pedig a gyorsabban reagáló kisregény problémafelvető műfajában mindig is föl-föllillant az el- és kimondás igénye, mint Móricz Zsigmond *Szegény emberek* című (1916) zseniálisan tömörített novellájában, amely ugyanúgy megérdemelte volna a Nobel-díjat, mint Hemingway *Az öreg halász és a tengere*, Cseres Tibor *Hideg napok* (1964), Sánta Ferenc *Az ötödik pecsétjében* (1963), Fejes Endre *Rozsdatemetőjében* (1962). Kertész Imre *Sorstalansága* (1975), amely még az oly áhított Nobel-díjjal is kitüntette a magyar irodalmat, érzékíti meg a leginkább ezt a hiányjelenséget. Nevezetesen, hogy nem az alkotón, s még csak nem is az irodalmi életen múlik, hogy kiszakadhat-e a nemzetből a regény, amely anyagul szolgálhat a nemzet kollektív emlékezete számára, hanem ezeknél szélesebb erőterek dinamikájától.

Mindezek a kérdések egy olyan nagyregény kapcsán merülnek fel, amely joggal tarthatott volna igényt erre az elbeszélést megérezkítő, s ezért azonosítást megalapozó, szerepre. Helyette – ez maga az *antielbeszélés* – a sorsával mutat rá az eredőkre, hogy a magyar társadalom miért nem gyógyíthatja magát nagyregény-orrvossággal.

Pedig Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* című művével a magyar irodalom egyik legnagyobb vállalkozását tarthatjuk a kezünkben. Ugyanakkor az egyik leghányatottabb sorsú regényt is, mert nincs benne sem az irodalmi kánonban, sem a köztudatban. Pedig a magyar prózairodalom nem bővelkedik hasonló teljesítményekben, amelyek képesek megragadni egy korszak(forduló) lényegét és atmoszféráját. Ezért nem (csak) a recepció „felelős”, hanem a többszörösen megtorpant idő, ami Lesznai Annát hátráltatta nagy műve megírásában, majd amikor az mégis elkészült, megakadályozta, hogy a befogadó diskurzus révén elfoglalja helyét az irodalmi panteonban. Ugyanis a mű megírásáig „csak” jelentékeny költő, képzőművész és irodalmi nagy-

A körtvélyesi Moscovitz kastély

asszony a regényt a 20. század húszas-harmincas éveiben kezdte írni. Éles analízáló szemmel s páratlan – „női” – empátikus léleklátással arra keresve a választ, hogy milyen belső feszítő erők bomlasztották fel a régi Magyarországot. Ugyanis a külső világesemények, a vesztes első világháború és a Trianon-trauma inkább eltakarták az eredőket, amelyeket nem a kedvezőtlen külső körülmények okoztak, hanem a magyar társadalom hordott ki és robbantott ki magából. A régi Magyarország olyan vehemensen hullott szét, hogy nem vihette tovább a meghaladott, vagy a maga teljességében ki nem bontott, progresszív magyar korszakok – az egyértelmű reformkor s a vitatott kiegyezés – értékeit és kísérleteit. Sem az egyes egyén pszichológiájában, sem a közösségek kollektívumában nem maradt elég idő ahhoz, hogy az ún. „aranykor” kiérlelje e progresszív szakasz eredményeit, és a „kollektív” emlékezetbe szervítse. Ez a regényben is megérezkített kudarc készítette – mint (oktobrista és kommunista) nemzedékének sok kiválóságát – Lesznai Annát kétszer is emigrációba. A távolság, lehet, segített a mű kigondolásában, majd a kidolgozásában, azonban élő és szerves kulturális térbe helyezését ellehetetlenítette. Az eszközeiben és tempójában 19. századi *Bildungsroman*, amely a reformkortól az első világháború végéig ábrázolja a magyar társadalomfejlődést – önéletrajzi elemekkel erősen átszőve és számtalan felismerhető kulcsfigura szerepeltetésével –, végül 1966-ban jelent meg, amikor a magyar társadalmat az „új gazdasági mechanizmus” ígérete és annak kulturális lazításai tartották lázban, a szerző halálának évében. (Noha lehet, hogy ez a rövidke szabadság-szellő ígérete hozzájárult ahhoz, hogy egyszer mégiscsak megjelenjék.)

A gyermek Lesznai Anna (Lizó) édesanyjával (Klári mama)

A nagyregény megalkotásához nemcsak az író tehetsége, kitartása (sőt, az évtizedes koncentrációt lehetővé tévő körülmények: azaz vagyoni háttér) szükségeltetik, hanem a befogadók, az olvasók viszonylagosan nyugodt ideje és körülményei, jóléte is. Mindezen felül: a nagyregény kihordásának megvan az igencsak mérhető ideje az emlékező pszichéjében, sőt: az őt meghatározó közösség is időben méri a folyamatot, amíg a közös élmények, traumák kollektív emlékké ülednek. A közvetlen érzés és tapasztalat frissen szüretelve-reflektálva még csak olyan anyag, amely megfelelő keretek között tárolva meghatározott időn belül érhet emlékké. A szubjektumon átszűrt anyaggá, amely összesűriti – fikcióba rendezi – az ábrázolt korszak jellemző eseményeit és figuráit. (A történelemtudomány is hasonló fikció, csak nincs bátorsága annak nevezni magát.) Lesznai Annával a sorsa kiváratja az időt, amikor a saját s az őt meghatározó közösségek emlékezete a reformkor, a kiegyezés kora esszenciáit fel tudta mutatni – a kihordott elbeszélés fikcióba rendezésében és szerkezetében. Hogy vé-

gigkísérhesse a folyamatot, a maga lassú, de sokat markoló elemzésében, hogy a magyar társadalom, miért „fejlődött” oda, ahol „minden Egész eltörött”. A regény végére eljut a logikus következményig: a Horthy-korszak kezdetéig, amely elől az egzisztenciájában is megrendített író előbb a szomszédos Bécsbe, majd kontinensnyi messzeségbe kénytelen emigrálni. Ez az óceányi távolság a záloga – szerintem ez Európában nem lett volna lehetséges – a csak külsőleg anakronisztikusnak tűnő írói magatartásnak, amely megmaradt a reformkori felütéskiindulásnál, s az onnan indított makacsul és rendkívül részlet-gazdagon fölfejtő kutatásánál. Muszáj volt megállítania az „eltűnt időt”, hogy totálisan megragadhassa.¹ Lesznai Annát világégés, holokauszt, hidegháború, majd annak lassú „olvadása” sem mozdította ki egyensúlyából, hogy elhagyja a reformkorból kibomló szín-, hangulatvilág vidékét és atmoszféráját, s az akkor uralkodó problémák társadalmi diskurzusát. Ugyanis a Kossuth Lajossal közösen irodát bérlő, később Széchenyi közvetlen környezetébe tartozó zsidó orvos nagypapa sagájával kezdődő ötgenerációs családregegy nem történelmi regény! Kimerevített időtlenségében még sokáig a mának szól(na). Lehet, megjelenése idején – a mélyhűtött Kádár-korszakban (amikor „kizökkent az idő”) – jókai hangzású-szövéssű történetnek hatott. Azonban Lesznai regénye ismét jelen idővé változik, amikor a magyar társadalom szabadon gennyedzheti ki évszázada beforrni nem hagyott s erőszakkal összefércelt különböző sebeit. Ezért a 19. századi kerete ellenére, a maga anakronisztikus időtlenségével, egyre aktuálisabb, mert az „eltörés” mozzanatát a maga sui generis eredőinél ragadja meg. Ott, ahol megtestesíti a magyar történelem (sors–sorstalanság) folyamatos (és „öngyilkos”) *geniúját*.

*

Kertész Imre többször is emlékeztetett arra, hogy a *Sorstalanság* megformálási módján több mint egy évtizede gondolkozott. Lesznai szintén ezzel a problémával küzdött (naplói és levelei is tanúskodnak erről), noha számára – mert eszmélkedése kezdete azonos időre esett – Marcel Proust², Thomas Mann, Roger Martin du Gard és Robert Musil találmányai az idő megragadásának módjára átvehető szerkezeti megoldásokat nyújtottak.

Miért éppen Lesznai Anna, ez a nem hivatásos („amatőr”, ahogy ezt képzőművészeti tevékenységére is szerették alkalmazni), elsősorban költő és képzőművész írhatta meg a nagy magyar *fordulatregényt*?

A magyar társadalom karakterisztikus mozgásait és fordulatait homogenizálni képes nagyregénye

együttal én- és kulcsregény is egyben. Ezért elválaszthatatlan Lesznai Anna személyiségétől és életétől, amire az a legjellemzőbb, hogy különleges társadalmi pozíciója, az ehhez kapcsolódó rendkívüli egyénisége s vele a széles és „érzéki-erotikus” nyitottsága szabad átjárást biztosított számára osztályok, társaságok, izmusok mezsgyéin.

1. ZSIDÓ ARISZTOKRÁCIA MINT KÜLÖNÖS LÁTÓSZÖG

Lesznai Anna (*Berkovics Lízó*) 1885-ben született Moscovitz Amália néven Alsókörtvélyesen (*Liszván*) a kastély-kúriában, amelynek belső élete – a kastélyé és a falué – a regénynek nemcsak földrajzi, de mágikus-misztikus keretet is nyújt.³ (A művésznevét is a szomszédos Leszna falu ihlette.) Ugyanakkor, mondhatni: nemesi, sőt, főúri családból származott. Nagypja Moscovitz Mór, gróf Andrássy Gyula orvosaként kapott nemességet (1867, *de Zemplén* előnévvel), s apja (Moscovitz Geyza 1851–1913), a regény egyik főszereplője (*Berkovics István*) igazi – nem dzsentri, hanem – arisztokrata, de legalábbis nagybirtokos életmódot folytatott és ilyen is házat vitt. (A *Nemzeti Kavazinó* egyetlen zsidó tagja volt, a regény meséjével szemben ő vásárolta a körtvélyesi birtokot 1872-ben.)⁴ Édesanyja – szintén szereplő, sőt, nemcsak maga, hanem a családja is (*Edelsteinek*) – a nemesi (1879), sőt, 1910-ben báróságra is emelt Hatvany-Deutsch családból származott: Hatvany-Deutsch Hermina (1854–1924) (*Klára mama*). Persze, ha máshonnan nem, a nevekben s a nemesség megszerzésének időpontjából pontosan tudhatjuk: a zsidó nemességről, a magyar zsidóság arisztokráciájáról van szó (a *Magyar Zsidó Lexikon* szerint, 280 magyar zsidó családról, William O. MacCagg⁵ szerint 346 családról), akik az emancipáció után különböző tudományos, gazdasági vagy politikai érdemeikért nyerték el az adományozásuk idején már anakronisztikus rangot. Lesznai Anna unokatestvére, báró Hatvany Lajos (Budapest, 1880–1965, Budapest) (a család 1911-ben kap engedélyt a Deutsch név elhagyására) szintén megírta, mégpedig jelentős családregényben (*Urak és emberek*, Budapest, 1927), a zsidó arisztokrácia ságáját,⁶ mégha kevesebb univerzális rálátással és esztétikai értékekkel. Lesznai Anna sajátos története – ahogy a regényben is ez a meghatározó irány – a nagyapa-apa-szállal dőlt el még a születése előtt. A Moscovitzok/*Berkovicsok* nemcsak a jog szintjén emancipálódnak a magyar politikai osztállyal, hanem megkísérelték a nem az igencsak absztrakt magyarsághoz, hanem annak nagyon is meghatáro-

A zsidó arisztokrata várúrnő

zott, sőt, kivételezett *rendjéhez*, a fölbirtokos-katona nemességhez, az uralkodó politikai osztályhoz történő teljes – mert vallásban, életvitelben is végigvitt – asszimilációt. Ennek a lehetetlensége kielemezésére épül a roppant regény. Azonban, ha bukásra ítélt is a nyaktörő mutatvány, ritka tudással és élménnyel ajándékozta meg Lesznai Annát: a magyar földbirtokos arisztokrácia egyszerre belső és mégis távolról szemlélt és zsigeri mélységekig lehatoló ismeretével. (Amennyire tudom, ez az ismeret páratlan a magyar irodalomban.) A regényt indító magyar főúri család ságája, a *Cserbáthyak* (Lízó szerelme, *Cserbáthy Józsi* alteregója csupán néhány Lesznai- és Balázs Béla-naplórészletben villan fel, L. Zoltán néven) csak effajta egyenrangúságból ismerhetők meg és írhatók le a maguk érzéki-erotikus valóságában. Ez a látószög mindazzal a megszámlálhatatlan, hozzájuk hierarchikus szervezettségben kötődő figurával, szokással és tárgyi kultúrával képes megjeleníteni a magyar vezető politikai osztály sorsát, amely – szinte az Árpádok óta – változatlanul beágyazottan élt tovább Lesznai idejéig.

A körtvélyesi kastély kertjében Lesznai Anna és bátyja, Moscovitz Iván (Berkovics János)

A zsidó arisztokrata asszony a rendkívül rétegzett zsidó világot is hasonlóan, *von haus aus*, kívülről és belülről szemlélő, s ezért hatványozott ismerettel ábrázolhatta: az egészen más típusú zsidó arisztokrata *Edelsteinekét*, a falusi kocsmáros zsidóké vagy éppen a kibontakozó, szintén teljes asszimilációra törekvő zsidó középosztályét, később értelmiségét, ahonnan második férje, a regénybeli *Faludi Ádám*, azaz Jászi Oszkár (Nagykároly, 1875–1957, Oberlin, Ohio, USA) indult.

2. A KORROBORI TÁNCOSAI

Lesznai Annát arisztokratikus és zsidó gyökerei mindkét világra egyenlően nyitottá tették. A zsidó és a keresztény kultúrában, szociológiai, szellemi közegben egyaránt otthonosan mozgott. Rendkívüli intellektusa és „érzéki-erotikus” személyisége (erről később szó lesz) minden irányzatot, tapasztalatot felszívott magába, amely „kezdetben volt...”, azaz a „minden Egész eltörött” mozzanata előtt Magyarországon létezett: mind a feudális rendszer régi Magyarországból, mind az azt meghaladni kívánó radikális mozgalmakéból.

Lesznai a magyar progresszió oldalán lépett be a nyilvános kulturális térbe. (Unokatestvére, Hatvány Lajos mutatta be a *Nyugat* szerkesztőinek.)

Mégpedig olyan egymást hatványozó kettősségben, amelyre csak a saját személye és személyisége az egyedüli példa: a két meghatározó kulturális és művészeti mozgalom és erőter, a *Nyugat*⁷ (a regényben: *Új Szó*, szerkesztője Osvát, azaz *Weiszberg Pali*) és a *Nyolcak*,⁸ ha nem is meghatározó, de jelentős tagjaként. (E körből, *Delman/Kernstock Károly*, *Kutas Ödön/Orbán Dezső* azonosítható a regényben.) Nemcsak a férje révén, de a maga jogán is tartozott a *Huszádik Század* (a regényben *Zöld Füzetek*) köréhez, akár bátyja, Moscovitz Iván (*Berkovics János*) is – pl. ő szerkesztette a folyóirat Adyt búcsúztató számát. Ugyanakkor a *Nyugat*-ból kivált – akkor még nem kommunista, hanem idealista – *Vasárnapi Kör* közösségi vitáiban is részt vett. A Kör tagjai szintén fontos regényszereplők lesznek, mint *Vedres György/Balázs Béla*, *Pálik*

Elemér/Fülep Lajos és *Aranyossy László/Lukács György*. (Orgánuma a Lukács György és Fülep Lajos szerkesztette, 1911-ben két számot megélt *A Szellem* című folyóirat a regényben az enigmatikus *Ige* néven tűnik fel.) A baráti körből – férje, Jászi Oszkár nem kis bosszúságára, amiről több naplójegyzete is vall – a legnaivabb és gyümölcsözőbb barátságokat szövö az egymást váltó két forradalom, azaz mind az oktobrista, mind a tanácsköztársaság szellemi elitjével. Asszonyi ösztöne pontosan tudja érzé – amit majd csak egy évszázad múlva tárnak fel a történészek – a forradalmak résztvevőinek eredendő egygyökerűségét, de a generációs különbségeiket is. A bécsi emigrációja idején folytatódó, s új tagokkal kiegészülő kör mellett Kassák Lajos és avantgárd köre aktív beszélgető partnere.⁹

Lesznai Anna a legtermészetesebben viselkedik, mégpedig egyenrangú, termékeny és sokszor irányító részvétellel – s ebben is páratlan az egyéniségéből fakadó teljesítménye – a kastélyterazon összegyűlő dzsentri urak közösségében, nemkülönben az értelmiségi szalonok és világmegváltó szekták alkotó atmoszférájában vagy a *Nyugat*ot alapítók, de a folyóirat harmadik nemzedékének társaságában is. (Az első emigrációjából visszatértek, 1934-ben, a Csaba utcai szalonjában zajló életről, a résztvevőkről és csoportdinamikájukról legfrissebben Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni feljegyzéseiben – *Napló 1935–1946, I–II*. Budapest,

2014 – olvashatunk.) A regény színterei – vidéki birtok, a hozzákapcsolódó faluval, a világvárossá pezsdülő Budapest és a messzi, de mindenhol érezhető Bécs – azt az Osztrák–Magyar Monarchiát testesítik meg, amely kibontakozást nyújtott a magyar polgári rend kulturális és gazdasági kiépülésének. Ezekben a terekben és egymással még dialógusban álló közösségekben Lesznai Anna a magyar szellem legnagyobb s a legkülönbözőbb háttérű alakjaival barátkozott Ady Endrétől József Attiláig, s folytatott olyan dialógus-sorozatot, amely később emlékekké érve szívódott fel a regényben. Nem ítélkező-megosztó, hanem éppen ellenkezőleg: meghallgató és befogadó viszonyai szállítják a regényhelyzet megragadását: a történelmi pillanatot, amikor a sokféle háttérű magyar értelmiség – ezt a színvonalát azután soha többé nem érhetette el! – még egyenlő félként, s egymást nem megsemmisítő, hanem egymást gazdagító párbeszédben állt egymással. (Sőt, a társadalom alján is: a falu népe az uraival.) A korszak vitáinak – földkérdés, a feudalizmus lebontásának mikéntje, a forradalmi cselekvés erkölcsi dilemmái – szinte riport- és esszészerű felidézése és összefoglalásai kiemelkedő szerepet kapnak a regényben – majdhogynem észrevétlen érezik át az eszméket és ideológiákat hordozó hősök szerelmi sokszögeinek történeteit.

Miért éppen Lesznai kulcsregénye emelkedhetett a korszak egész spektrumát homogenizáló elbeszéléssé? Két, később messzire távolodott barát-nőjével, s az övéhez hasonló igénnyel készített kulcsregények alkotóival való termékeny barátság, s e barátságra való képessége is megérzékíti ezt a jelenséget. Kaffka Margitról van szó (1880–1918) (a Lesznai regényében *Leona*), aki *Állomások* (Budapest, 1917) című regényében *Szörény Tekla* néven féltékenyen s határozottan zsidó típusként örököztette meg Lesznait, és Ritoók Emmáról (1868–1945), aki *A szellem kalandorai* (Budapest, 1921) című regényében szintén a robbanásszerű társadalmi változások okait kutatva – kimondhatjuk, hogy antiszemita, a Horthy-rendszer legitimáló és egykori barátait és világukat démonizáló attitűddel – ábrázolta a Vasárnapi Kört és egyes alakjait.¹⁰ Ugyanis a magyar 20. század nagyregénye nem írható meg a *Korrobori*, azaz a magyar (vagy magyar-zsidó) beolvadás konfliktusának megérzékítése nélkül, mert ez a tragikus közeledési kísérlet és elutasítása az atomjaiig meghatározza a

magyar modern kor dinamikáját.¹¹ (Heller Ágnes *Zsidótlánítás a magyar irodalomban* című nevezetes esszéjében egy ilyen, akár egy katartikus és kanonikus igény betöltésére is számot tartó regényről – Déry Tibor *A befejezetlen mondat* [1958, Budapest, 1947] – mutatta ki, hogy a főhősei – a Parcen-Nagy család – zsidó azonosságát katolikusra hazudja, s ezzel esztétikailag is közepessé degradálta a művét.)

3. MŰVÉSZETEK MEZSGYÉIN

Lesznai Anna nemcsak társadalmi kapcsolataiban és tapasztalataiban állt két világ mezsgyéjén – magaslatain és mélységeiben, hanem ugyanilyen pozíciót foglalt el a művészi kifejezés területén is.

Irodalmár, költő és kritikus volt – csak a *Nyugat*-ban 95 publikációja jelent meg –, ezenkívül képzőművész, azon belül is sok műfajú: festő, illusztrátor, textiltervező s művészetpedagógus is.

Költőként is jelentős életművet hozott létre női érzékenységgel teli hangjával, szimbolista, misztikus hangulatokat plasztikusan megérzékítő vagy szintén a család-története egyes epizódjait földéző verseivel. Festményei és illusztrációi a falu bruegeli gazdagságát és varázslatát igyekeztek nem csekély nosztalgiával megidézni. Berény Róbert, a hűséges *Nyolcak*-társ hasonlította a szintén Körtvélyes ihlettelte életképeit Bruegel karneváli kavalkádjaihoz, noha ezt kevésbé átütő zseniális amatőr attitűddel gyakorolta, mint a fiatal Marc Chagall (akinek fej-

Lesznai Anna második férjével, Jászi Oszkárral (Faludi Ádámmal)

lődését, indulásától kiürüléséig, figyelemmel követte). Ugyanis ő nem rugaszkodott el és absztrahált egy új világot sem színeiben, sem vonalaiban, hanem asszonyos praktikusságában egyensúlyozott a reális ábrázolás és a mesevilág között. A gyakran festett falusi jeleneteiben az oly vékony gyökerű arisztokrata származásán átütve ott munkál a falusi zsidó „kollektív emlékezetének” szívverése. A két világba begyökerezettség vonzza mágnesként az eredet és az imént „eltörött Egész” mítoszához. S bizonyára ez a kettős világ egy személy(é)ben pulzálása alakította ki, nem tanult, hanem tapasztalaton és érzésekből absztrahált bölcsességét. Kevesen tudták ilyen találó lényeglátással megfogalmazni a vidék és a (fő)város (azaz: „népi és urbánus”) nem ellentétét, hanem szinte természeti jelenséghez hasonló különbözőségét, s benne a zsidó („származású”) értelmiségi – mert róla van szó – idegenségét, amit egy közeli barátja, Berény Róbert kapcsán fogalmazott meg: „Teljesen egyéni érzésem – pedig tudod, Pista, mennyire imádom Magyarországot –, hogy Róbert tán tovább ért volna az útján, ha Párizsban születik. A vidék, amely sok más értékes művésznek – pl. Szőnyinek – lelket adó erős talaja, nem volt Róbert igazi hazája. Nagyvárosi ember volt, és az otthonlét nemcsak hazájában, de minden eszmekörben, amelyben egy időre megállapodott, valami nosztalgikus alakot öltött benne. Ha hitte, hogy hazaért, mindig elvagyóban volt. *Márpedig a mi régi Magyarországunk varázsa, minden érdekessége és kulturális fejlettsége mellett, vidéki varázs volt. Egyszerűbb, kevésebb differenciált lelkű és érzékiségű, mint Róbert egyénisége.* [Kiemelés tőlem, K. J.] Róbertnek tág, intellektuális tér kellett. Sokak megértéséről álmodott, amelyet úgy

A kastélyból erre a falura látni

akart elérni, hogy ne alkudjon meg, s ne áldozzon érte művészi hitéből.”¹²

Komor András egy Lesznai-kiállítást megnyitó beszéde pontosan ragadta meg a Lesznai-féle, alapvetően epikus, történetet elmondó képzőművészeti attitűdöt. Ezt az írást mind ritkasága, mind éleslátása miatt a függelékbe is felvettem. Az OSZK Archívumában (Kézirattár, Fond, 29/1. 54–57.) Komor András sok-sok más művével – köztük teljes regényekkel – feltámadásra váró szöveg pontosan ragadja meg a Lesznai személyiségéből kiáradó, s a „szakmaiság” által sem lehatárolt vagy kimunkált „határtalan” művészeti attitűdöt. Lesznai képzőművészetén átüt az epikus mesemondás, ami fordítva is áll: prózája – ami nagyjából csak egy van: a regénye – attól válik különlegessé, hogy kitapinthatóan érezzük, hogy egy képzőművész látásával (nyelvével) van elmesélve.¹³

Ezzel már egyre közelebb kerülünk a *Kezdetben volt a kert* epicentrumához, a legősibb – ezért a költészetet és a képzőművészetet is magában hordozó meséhez. A népmeséből absztrahált költői meséhez, melynek elsajátításával és újrafogalmazásával lehet a régi-új nép, a zsidóság egyenrangú része a társadalomnak és kultúrának, amelybe föloldódni kíván. (Ezt a mesevilágot képezik le Lesznai hímzései¹⁴ is – köztük a csodálatos, már az elnevezésével is az azonosulást intonáló *Ady-párna*.) Ez az azonosulásvágy emeli érdeklődése homlokterébe – teoretikusan is – Balázs Béla barátjával a meseírást s a mesével való sokirányú elméleti és pedagógiai foglalkozást.¹⁵ (Balázs Béla esetében az a mágikus szimbolikusan is beteljesedett, hiszen az ő *Fából faragott királyfi*ja [1917] Bartók Béla, a magyar géniust a legmagasabban megtestesítő művész révén bekerült a magyarság művészi teljesítményeinek legfelsőbb régióiba.) Lesznai legsikeresebb ún. „próza” művei is a mesék voltak.¹⁶

Azonban.

Azonban mind a költészete, mind a sokoldalú képzőművészeti tevékenysége, majd meseírói kivirágzása mintha csak egyetlen nagy mű előkészítő munkálata, szín- és hangpróbája lett volna: hogy minél univerzálisabb képességekre tegyen szert, hogy elmesélhesse a „minden Egész eltörött” mozzanatát egy olyan műfajon belül, amelyet előtte sohasem gyakorolt. Elbeszélni a történetet a maga elbeszélhetetlen tárgyi és érzelmi gazdagságában – felfogva küldetése felelőségét, hogy ezt csak ő mesélheti el.

4. ANŐ

A Lesznai nagyregénye nyomában járó elkeseredett magyarázkodásaim eleddig maga a kettő közöttiség kivételes és oly gazdagító, transzformáló pozíciója körül keresgéltek. Persze, még mielőtt „minden Egész eltörött”, a magyar társadalom, amelynek traumatikus modern korba érését kívánta Lesznai Anna megérezkíteni, soha nem volt „Egész”, azonban Lesznai helyzete és tehetsége mégis átláthatóvá, s ezzel számára ábrázolhatóvá tette azt. Már a Lesznai kultiválta mese – mint tudatalatti kollektívum megszólaltatójának misztikus műfaja – is előre jelezte, hogy Lesznai egyéniségének/tehetségének van egy rétege, ami nélkülöz minden közöttséget. Ez pedig nem más, mint a neme. Az, hogy nő.

Lesznait a szinte teljes elfeledésből a *gender* irodalom új divatja emelte ki. Az USA-ból gyorsan a kontinensünkre, s így Magyarországra begyűrűző antropológiai, irodalmi megközelítés egy sereg írónőt helyezett újra reflektorfénybe. Ez az elsődleges és rendkívüli erénye a hazai gender irodalomtörténet-írásnak, mert egy sereg elfeledett írónő könyvét adta újra kézbe, azokat, akiket persze nem női mi voltuk miatt feledtek el, de ez a megközelítés új esélyt adott, hogy még egyszer megismerhessük őket. Ugyanakkor éppen Lesznai Anna nagyregénye fel is veti a kérdést, hogy a speciálisan női nézőpont érvényesítése és olvasata nem segíthet-e hozzá bennünket az eltűnt nagyregény nyomába – ha posztumusz módon is. Annál is inkább, mert Lesznai Anna egyik kortársa, Erdős Renée (1879–1956) *Az ővök és ivadékok I–IV. (1920–1929)* regényfolyama szintén betölti, legalább hasonló esztétikai, szociológiai és intellektuális értékekkel ezt a fájdalmasan hiányzó nagyregény-funkciót. (Erdős későbbi giccsparádé és megélhetési életműve, sajnos, a mai napig árnyékba borítja ezt a kiemelkedő, szerintem világirodalmi léptékű teljesítményét, amely egy ortodox zsidó családból kiszakadás elbeszélésén és szintén a nemi élet forradalmi ábrázolásán keresztül érzékíti meg a 20. század fordulójának magyar, s különösen értelmiségi, társadalmát. Még mindig zárójelben: jómagam az ő alakját is felbukkanni vélem a regény lapjain – annál is inkább, mert a Vasárnapi Kör virágzásakor éppen Fülep Lajos felesége volt 1913 és 1918 között.¹⁷⁾

Lesznai Anna és Erdős Renée nagyregényeinek igazi recepciója magát a magyar irodalom kánonját is átírásra kényszerítené – ugyanis, szerintem, messze meghaladják az ekként hírbehozott nagyregények esztétikai színvonalát és modernségét – Babits *Halálfiátét* vagy Móricz Zsigmond¹⁸ *Tündérkertjét*.

Lesznai Anna Gergely Tiborral, társával (1918-tól),
harmadik férjével a sírig

Nem kell a gender nézőpontú irodalomszemlélet szakemberének lenni, hogy felfogjuk, a női tapasztalat, a világ női szemmel látása szükségszerűen más anyagot merít és formál meg a rendelkezésére álló természeti és társadalmi viszonyokból, s azt más szerkezetekre építi fel. Komlós Aladár nevezetes definíciója a zsidó irodalomról a női azonosság érvényesítésére is áll: „Az igazság az, hogy van egy szűkebb és tágabb értelemben vett zsidókérdés, s a tágabbhoz Isten, haza, szerelem is hozzátartozik. Ebben az értelemben a »zsidó lélek hömpölygésén« nemcsak a népi szolidaritás kifejeződését értjük, hanem annak az egész érzés- és szemléletmódnak a kifejezését, amely a zsidót többé-kevésbé jellemzi, s amely Istenhez és emberekhez, államhoz, nemzethez, családhoz való viszonyában egyaránt érvényesül. E lélek nyilván nem szűnik meg hömpölyögni akkor sem, ha az író fél leírni a zsidó nevet. Áradása erejének az a feltétele, hogy az író merészen és mélyen merítsen magából: ez pedig nem attól függ, hogy nyíltan vállalja-e a származását a művész, vagy bujkál a megvallása elől, nem attól tehát, hogy jó zsidó-e vagy sem, hanem attól, hogy jó művész-e. Ebben az értelemben elképzelhető, hogy egy hitehagyott zsidó lírikus esetleg zsidóbb költészetet termel, mint egy hétpróbás, lelkes zsidó, feltéve, ha nagyobb mértékben van meg benne a döntő művészi képesség, hogy alkotás közben hű tud lenni lényre rejtett árnyalataihoz és rezzenéseikhez.” Azaz, aki bátran lenyúl a lelke mélyére – egy nő esetében a nőiességébe s annak a különleges tapasztalataiba –, nagy és eredeti művészetet képes létrehozni. Ez az alfája és ómegája a női irodalomnak, s nem az, hogy egyes műveket nő írt vagy nem. Lehet, Lesznai előnye a férfi kollegákkal szemben, hogy szá-

murka fel sem merül, hogy az identitásnak ezt a tartományát működésbe hozzák.¹⁹ Lesznainak ugyanis tudatos törekvése volt – naplóiban, nyilatkozataiban ez dokumentált –, hogy a női különlegességéhez-azonosságához hű legyen, hogy ezt a tartalmat, kincset magából föltárja és alkotásaiba transzponálja. („Egész életemben nem akartam mást, mint nem férfiművészetet adni. Az asszony ne akarjon jobbat csinálni, hanem mást.”²⁰) Minden teória nélkül, a regény olvasójának is ez az elsődleges élménye – ez az egész regényszöveten átsütő sugárzás. A nő kisugárzása, aki maga Lesznai Anna.

Ó talán nem tudta, hanem érezte – és ez áthatóbb minden tudásnál –, ahogy egy szereplő azonosságát egyéni és kollektív emlékezete, azaz: legalább a dédszüleiig visszamenő sorsanalízise teszi sokrétűen élővé az ábrázolásban, úgy a hősei sorsát irányító szexuális „vonzások és választások” imprintjét is muszáj beleszönie a társadalmi erőterek és mozgások dinamikájába.

5. A REGÉNY KIHORDÁSI IDEJE NYOMÁBAN

A regény ideje viszonylagos pontossággal körülírható. A reformkor végétől a Horthy-korszak kezdetéig. Vagy: egy másik oldalról, még visszavonhatatlanabb cezúrával – az utódállamok új impériuma alá rendeződéséig, amivel kerek lett a kert és Magyarország sorsa – a visszavonhatatlanságot az utolsó, *Száműzöttek* című fejezetében, a helységnevek átlényegülésével is érzékeltetve.

Meddig tartott és milyen körülmények és születési fájdalmak között zajlott a regény világra hozása? Egy interjúrészlet pontosan feltárja a folyamatot – az író hiteles vallomásaiban: „Aztán a regényről beszélünk és elmondja, hogy már akkor kezdte írni, amikor férjével, Jászi Oszkárral a fehérterror elől Bécsbe emigrált. [...] Amikor évek múlva visszautazott a regénybeli Liszkára, Körtvélyesre, ott is folytatta. Talán a negyedével készült el, amikor jött 1939, és a körtvélyesi tündéerkert kapuján is kopogtatott a hitleri rém szelleme.

Akkor elhatároztam, hogy elmegyek, mert megmondom őszintén, féltem.”²¹ Tehát a régi Magyarország felbomlásának szinte másnapján érlelődött meg a költő válasza, hogy ez a sorsforduló regényválaszt kíván. Így volt ez néhány kortársával, akik ugyannerre a kihívásra igyekeztek válaszolni a magyar irodalmi és társadalmi erőter legkülönbözőbb szegmenseiben – de Lesznai köreinek közelségében. Két vasárnapi körös társa – egyébként egymással homlokegyenest ellenkező narratívát el-

beszélve ugyanarról a fordulatról (noha ugyanarról a szociológikumról, sőt helyenként azonos regényalak-minták alapján) szintén kötelességüknek érezték a kihívásnak megfelelést: Ritoók Emma már 1921-ben meg is jelentette *A szellem kalandorait*. Sinkó Ervin az *Optimistákat* 1929-ben kezdte írni. (Megjelenésének odisszeáját az *Egy regény regényében* mesélte el.) A másik szellemi otthon, a Nyugat köréből Babits Mihály is hamar hozzáláthatott 700 oldalas családregegye, a *Halálfiái* írásához, ha már 1927-ben megjelent.

Lesznai regényére került pont utoljára, s a megjelenése pedig sok-sok rendszert ívelt át, ahhoz képest, hogy eredetileg – egy újabb rendszerváltás távlatából érezve – a legalapvetőbb, mert az ősrendszerváltás eredőinek eredt nyomába.

Az is kiderül az *Új Élet*²² interjújából, hogy a *Kezdetben volt a kert* (még nem ezen a címen, hanem a *Háború és békére* hajazó, s azt ironikusan és célratörően megfordító „*Béke és pusztulás*” munkacímen) kéziratának java az USA-ban készült, s Hatvany Lajossal folytatott levelezéséből²³ pedig az is, hogy 1960-ben még hátra volt belőle négy fejezet. Egy másik interjú módosítja vagy árnyalja, a képet: „A Szépirodalmi Könyvkiadó a jövő év elején kiadja Lesznai Anna, *Kezdetben volt a kert* című regényét. Megkérdezem hogy hogyan keletkezett és miről szól a könyv?

– A harmincas évek elején, még mielőtt emigráltam volna, kezdtem el. New Yorkban sokáig nem nyúltam hozzá. Csak akkor folytathattam, amikor ottani helyzetem megszilárdult. Két éve fejeztem be. Ez azt jelenti, hogy több mint harminc évig dolgoztam rajta megszakításokkal. Azért írtam regényt, amiért festeni kezdtem. Bele akartam sűríteni mindent, az egész életemet, családomat, mindenkit, akit ismertem – az időt, hogy el ne múljon [...] Az alakokat, a helyzeteket, a régi érzéseket akartam megörökíteni, nem az eseményeket.”²⁴ Tehát 1963-ban kerülhetett pont a regény végére. A kezdő időpont pedig elvész az emlékezés – hol a mű gondolatát, hol a tényleges papírravetését fölcserélő – bizonytalanságába, illetve plauzibilis igazságába.

Az azonban mindenképp megállapítható, hogy *emigrációs regénnyel* van dolgunk.

A magyar történelem ugyan bővelkedik emigrációkban, s talán éppen Lesznai oktobrista/kommunista nemzedékéből hagyták el legtöbben az országot, s hogy az irodalmárok közül a legtöbben, az egészen biztos,²⁵ ugyanakkor a magyar irodalom kánonjába nem kerültek be az emigrációban született művek. (Kivéve a fogalomká is vált első – Mikes Kelemen *Törökországi levelei*.) Az emigráció újságjai, folyóiratai még a kutatás számára is kevésbé hozzáférhetőek. Lesznai regénye, ha sikerülne a

csoda: posztumusz kanonizálása (ez csak egy *nyugatos* társának, Csáth Gézának sikerült), arra is alkalmat kínálna, hogy a magyar emigrációs irodalmat is átértékelje – új kutatások s leginkább eredményeik: régi-új művek felfedezése és recepciója révén – és éppen a csak a „másfél millió kitántorgásához” hasonlítható jelenlegi magyar kivándorlás idején. (Vajon születnek-e ma, ott regények?)

Szintén a Hatvany–Lesznai-levelezésből tudjuk, hogy a lassan haladó regény egy németül megjelenendő könyv alapanyagául készült, pontosabban: folytatódott, amelyet Lorsy Ernő (Szilasbalhás, 1889–1961, New York), vasárnapi körös barátja fordított, a regény befejezésével küszködő Lesznai párhuzamosan. Nem lehetett könnyű úgy dolgozni, hogy a német kiadó világossá tette: csak a terjedelem felének a megjelentetésére van esély. Lesznai azért írta meg mégis a teljes alapanyagot – hogy annak az ismeretében döntse el, hogy mit kell keservesen kihúznia. (A fordítás a magyar kiadás előtt meg is jelent: *Spätherbst im Eden*, Karlsruhe 1965.)

A magyar írók sokszor a börtönbüntetést is vállalták – mint Lesznai unokatestvére, Hatvany Lajos is –, hogy ne szakadjanak ki az alkotás és a befogadás szerves közegéből és vérkeringéséből. Bizonyára még azt is latba vetették, hogy külföldi ismertségbe is csak az otthoni közegből lehet kijutni. Ebből a szempontból is érdekes (és megható) a két, egykor arisztokrata unokatestvér levelezése. Mindketten töretlen munkabírással dolgoztak életük utolsó perceiig – s e munka java az aktív emlékezésben nyilvánult meg – annak a felelősségnek a tudatában, hogy emlékeik formába öntése egész életüket legitimálja. Míg Hatvany Budapesten majd minden évben írt s ki is adott könyvet, addig erre Lesznainak halvány reménye sem volt. A Budapesten maradt, s bizonyára nem kevés kompromisszumot elviselő rokon egyik levelében világossá is tette, hogy unokahúga, noha a fasizmus (és nem kommunizmus) elől menekült el, s indoka (hogy gyermekeivel egy kontinensen legyen) sem ütközik az állam emigráns politikájával, de emigránsnak a rendszer nem nyit lehetőséget publikációra, maximum csak arra, hogy időnként pozitív értelemben citálják a nevét, amiről ő gondoskodott is.

Nagy kár, hogy nincs nyoma a pozitív fordulatnak, hogy milyen erők segítették aztán később mégis a publikációhoz, legfőbb protezsálójának halála után öt évvel. (Bizonyára majd előkerülnek erről is dokumentumok – első ilyen forrása lehetett volna a magyar kiadó, a jelentős *Nyugat*-szerző, Illés Endre vezette Szépirodalmi Könyvkiadó archívuma, ha fennmaradt volna.²⁶)

Mint a kagyló húsába került fájó, izgató idegen

test köré az igazgyöngy, úgy termelte ki Lesznai Anna magából *all after all* ezt a regényt. Tapasztalatainak, érzéseinek desztillál, aszúsított emlékeiből. Kellett hozzá az óceányi távolság, csend és nyomás. Szinte szimbólum értékű, hogy a mű létrehozta után szerzője – az emigrációban – meghalt. Nem volt már mibe kapaszkodnia: az emlékeibe. Hiszen kiírta, műalkotássá szakította ki magából. Ez a folyamat tarthatta fenn, legitimálta létezését, s miután ez megszűnt, nem volt már miért tovább élnie. Meghalt, de a meghalás folyamatában halhatatlanná szülte a magyar tapasztalatot: az egyszerűen „minden Egész”-et s vele „eltörése” regényét.

*

A magam szerepe, hogy a már felbukkant, de újra lesüllyedt gyöngyszemet visszahelyezzem méltó – nemesfém – keretébe.

Nagy, sőt: lehet, felelőtlen szavak. (Megszoktuk.) Egy 1300 oldalas könyvet megjelentetni, s olvasására buzdítani... ma a Gutenberg-galaxis felgyorsult hanyatlásakor? Ez szinte – elismerem – *provokáció*.²⁷ Ma erre Magyarország nincs felkészülve. Erre sem hely (a könyvespolcon sem), sem idő – a „mindennapi élet” önfenntartó taposómalmában az egész kontinensünket fenyegető új népvándorlás kori káosz kezdetén. Amikor ugyanannak a világtörténelemnek az árja készül ismét magával ragadni Magyarországot, amely 100 éve, az ún. „aranykorában” is megfelelő (tőke)súly és mérték miatt játékszerként sodorta a nagy eltörettetésbe. Mi változott azóta? Mennyivel lett jobb, gyógyultabb – s ezzel kimozdíthatatlanabban szilárdabb a magyar társadalom kohéziója, eltökéltsége a múltjával való szembenézésre, s ezzel a pozitív önmagából kimozdulásra? A reménytelenséget igazolja a soron következő legújabb rendszerváltás óta eltelt negyedszázad (emberöltő), s különösen annak kulturális hanyatlása. Ez éppen annak az irodalommal-kultúrával gyógyítás funkcióját lehetetleníti el oly végzetesen, amelyet Lesznaiék, a *Nyugat* s még néhány más folyóirat-műhely progresszív közösségei építettek fel. Nemzedékemnek – amely valamennyire kontinuos a Lesznaiéval – ez a nagy törés a saját bőrén átélt tapasztalata. Az eltörés, amely már nem érzi-őrzi a törés előtti „Egész” („kollektív”) emlékét.

Ha nincs remény, akkor a hiánya, a reménytelenség adjon erőt a vállalkozáshoz, a „pereskedéshez”, a („nagy”) per időtlen kimerevítéséhez! Ahogy Lesznai Anna fogalmazta meg az akkor még készülő művéről beszámoló utolsó levelében Hatvany Lajosnak: „Különbösen is egy dühös írás – amely perbe száll minden megvolt és meglévő renddel – és csak a körtvélyesi kerttel ért egyet –, ahol

a fák oly sűrűn szorongtak, hogy egymásba gaba-lyodtak, és a muskátli békésen keveredett a dudvá-val. Szóval valóságos és zavartalan rendtelenséggel virított – aminthogy az akkori és ottani emberekben is jól megfértek az ellentétes tulajdonságok és véle-mények, és csak Istentől várták el, hogy tökéletes legyen, nem önmaguktól, amiért is nem éltek még meg a hátukon az analtikusok, szóval valamiféle »vegetatív realizmus« szószólója lettem, vén koro-mat visszakapcsolva kis gyermekkoromhoz.”²⁸

Merítsünk példát az ő kiapadhatatlan, „brutális” (Balázs Béla jelzője a belőle áradó energia és sze-retet forrására) hitéből. Hiszen az ő emigráns kor-szaka nem volt-e reménytelenebbnek tűnő, mint a miénk? Amikor emigráns írta az emigránsnak, 1957. december 8-án, New Yorkból: „Maxikám, fo-gadd szeretettel ezt az elkésett romantikus üdvöz-letet. Boldog vagyok, hogy a mai napig megőrizted kedves mosolygásodat. És hidd el, mindennek elle-nére fiatalok vagyunk ma is. A Nyugat ígérete be fog válni... Legyünk optimisták: bizzunk abban, hogy megéljük az újjászületés napját!”²⁹

Jeruzsálem, 2015. május első két hete

JEGYZETEK

¹ Ezt a problémát pontosan érzékelt a regény megjelené-sekor – már ettől is majd fél évszázadra távolodtunk – Földes Anna *Hazajáró regény* című esszé-recenziója (*Kortárs*, 1966/9., 1491–1494.), a mű korabeli fogadtatásának legkiemelkedőbb írása: „Ez a hallatlan és hihetetlen gazdagság, ez az enciklopé-dikus teljességre törekvés – hogy minden réteg, minden típus, minden probléma találkozzék a lizskai kertben, vagy a kert körül – feltételezhetően részben tudatos esztétikai igény, rész-ben egy a belülről fakadó, lírai kifejezési kényszer gyümölcse. Lesznai Anna Bródy Sándor, Móricz Zsigmond, Kaffka Mar-git, Krúdy Gyula terhé és misszióját látszólagos könnyedség-gel, ám fél évszázados késéssel veszi vállára. A kritikus zavar-tan keresi a balzaci, tolsztoji példát, de nemcsak azért, hogy a nagy példákkal fényjelezze Lesznai Anna regényét, hanem azért is, hogy a maga berzenkedő ellenérzését elhallgattassa.

Mert kétségtelen az is, hogy a regényfolyamnak ebben a ha-talmas méretében van valami sodró, lenyűgöző, de valami szé-dítő is. Az egész világot elmondani, számot adni róla, összefü-géseiben feltárni a magunk korát, gyökereitől végigkövetni a virágba szökkent és elpusztult életeket – a klasszikus regény-nek ezt a legmagasabb célkitűzését vállalta Lesznai Anna. A kérdés csak az, hogy vajon az ábrázolt, letűnt világgal együtt, nem távolodott-e el időben, nem halványodott-e el némileg maga a cél is? Lengyel József egy nyilatkozatában beszél arról, hogy ma már nem olyan regényt kell írni, amilyent Stendhal írt, hanem amilyet ma írna, ha élne. Nos, kérdéses, hogy Balzac és Tolsztoj ilyen regényt írna-e zaklatott, lényegre törő, tárgyi-lagos korunkban?

De még a tagadó válasz sem lehet érv a megszületett művel szemben – hiszen a *Kezdetben volt a kert* társadalmi körképe ez-úttal nem egy meglevő magyar Balzac vagy Tolsztoj művének utánérzése, hanem egy irodalomtörténeti hiátust betöltő, ere-deti alkotás. Annak, hogy Lesznai Anna regénye nemcsak az író életművén belül, de a magyar próza fejlődési folyamatában is megkésített, elsősorban az ábrázolt valóság megkétszetsége az oka. Ha a *Kezdetben volt a kert* a *Színek és évekkel* egy időben szü-letik – a regényfolyam utolsó szakaszától eltekintve ez is elkép-zelhető – vagy akár a harmincas évek elején, ma már klasszi-kusaink közé soroljuk, s minden fenntartásunkat elaltatja az évtizedek ráarakódott patinája. Lesznai Anna könyve azonban az 1966. évi Könyvnap újdonsága. Ám ezt a regényt a törté-nelmi távlat ihlette: írója számára már megadatott az a széle-sebb, tágabb perspektíva, amely annak idején, a regény irodal-mi időszerűségének periódusában olyan tragikusan hiányzott. De ugyanez a távlat várokozóbbá, igényesebbé, kritikusabbá tesz bennünket is, a megszületett mű első olvasóit. Nemcsak azért, mert irodalomtörténeti perspektívával nézve feltétlenül zárókönek, és ilyen értelemben véglegesnek is érezzük a Lesz-nai Anna festette freskót, hanem azért is, mert az eltelt évtize-dek társadalmi, történelmi, esztétikai tapasztalatainak birtoká-ban legszívesebben egyszerre alkalmaznánk rá a klasszikusok és a kortársak mércéjét.

Ám a mű irodalomtörténeti aktualitása és valóságos meg-születése között eltelt aránytalanul hosszú idő, a vállalkozás rendhagyó volta, egyben azt is jelenti, hogy a *Kezdetben volt a kert*et csak szabálytalan, öntörvényű alkotásként értékelhet-jük.” (1491.)

² „Proustot későn olvastam, nem befolyásolta örökké készü-lődő regényem koncepcióját, stílusát. [...] Egészen fiatalon ugyan benéztem Proustba, de – bár tudtam egyes mondatait, leírásait élvezni – nem láttam valódi értelmét, témáját, untam. Elaltatott. Most falom. Mégis az én regényemben az idő prob-lémája dominált már akkor. Történés és idő egyikek voltak szá-momra, és történésben akartam kifejezni az időt, egyéb stílus-mankók nélkül. Persze nem voltam képes erre a tökéletes stí-lusra. Mindig fiktívnek (saját kis szűk voltuknak) tudtam azonban be az időt. Sokszor beszélünk arról Balázssal, hogy az idő merő önkorlátozás eredménye, mert mindig minden meg- van. Ha tudnánk a módját, vissza és bizonyára előbbre is lehet-ne sétálni az időben. Ezt akartam megírni. Proust részint meg-oldotta.” Idézi Lesznai naplójegyzetét Markója Csilla: *Három kulcsregény és három sorsába zárt „vasárnapos”*. Lesznai Anna, *Ritók Emma és Kaffka Margit találkozása a válaszáton* című nagy ívű esz-széjének 124. lábjegyzetében. *Enigma*, 2007/52., 103.

„Ha újra születek – ami valószínű és remélhető, mert se a szentek, se az elkárhozottak közé nem illek be – csak verset írok majd. – Vagy egy 10 kötetes regényt, mint Marcel barátom – és magam adom ki, hogy ne vágják le, fülét-farkát.” Levél Hatvany Lajosnak, New York, 1957. október. – *Hatvany Lajos levelei*, Budapest, 1985, 253.

³ Élete tényeiről a róla készült egyetlen kismonográfia szol-gáltatja a legtöbb adatot. Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*, Bu-dapest, 1979. A tisztességgel megírt kismonográfia, a Kossuth Kiadó *Nők a történelemben* sorozatába készült, ami behatárolta a lehetőségeit. Viszont útmutatót nyújtott az összes többi ku-

tató számára – különösen, hogy először használta Lesznai PIM-ben őrzött *Naplóját*. Vezér Erzsébet személyes interjúkat is készített Lesznaiával, a PIM számára (vö. 14. lábjegyzet). Kétségtelen, hogy az ebben az utószóban ismertetett számos, javarészt a legutóbbi időben készült hasznos rész tanulmány monografikus összegzőjére vár.

Repiszky Tamás – szegről-végről rokon, a Jászi–Madzsarág leszármazottja, a család eredetének kutatója – rengeteg értékes adatot közöl a *Kedvetben volt a kert* zsidó arisztokratáinak eredetéről, visszanyúlva a késő középkorig. Munkája, noha eredetileg családfakutatás kommentárokkal, a közép-európai zsidóság kialakulásának fontos dokumentuma: *Emlékkép-fosz-lányok. Adalékok Lesznai Anna családtörténetéhez, Enigma, 2007/52., 9–37.,* valamint: *A gyógyító mozgás művészete. Madzsar Alice emlékének*, szerk. Zaletnyik Zita és Repiszky Tamás, Budapest, 2012.

Itt vallom meg, hogy az eredeti terveink szerint a regény első kötetében az ő kutatási projektjét szeretttük volna közölni: a körtvélyesi kastély és a kastély vendégeinek történetét. Remélhetőleg ez a „projekt” elkészül – az impozáns anyag nagy részét már összegyűjtötte – s külön kötetben járul hozzá a nagynéni nagyregényének recepciójához.

⁴ Vende Aladár: *Zemplén vármegye közsegei*, in Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai* (elektronikus kiadás).

⁵ William O. McCagg: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670–1918*, Budapest, 1992.

⁶ Ebben a műfajban-zsánerben a jelentős történész (szintén földbirtokos háttérrel) s a magyar-zsidó szellemi arisztokrácia tagja, Acsády Ignác (Nagykároly, 1854–1906, Budapest) tette le az első opust, még a 19. század végén (*Fridényi bankja*, Budapest, 1882).

⁷ Lesznai *Nyugatban* betöltött szerepéről Szilágyi Judit közölt igen alapos, s a tárgyán túl is mutató részletgazdag tanulmányt. *A lélekvalóság törvényei. Lesznai Anna*, in Borgos Anna–Szilágyi Judit: *Nőirők és trónok. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Budapest, 2011, 79–126.

⁸ A *Nyolcak* kapcsolatrendszeréről (első kiállításuk riport-szerűen is megidéződik a regényben) I. Török Petra tanulmányát: *Lesznai Anna, a Nyolcak bázisasszonya*, in *Nyolcak*, Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2012, 482–494. Valamint ugyanő: *Formába kerekedett világ. Lesznai Anna művészete és hagyatéka a batvani Hatvány Lajos Múzeumban*, Hatvan, 2001.

⁹ „Hímeztem, és ma is mosolyogva gondolok rá, hogy mennyi Lesznai-párna hevert valaha a pesti díványokon. Jó generáció voltunk. Rengeteg értékes ember vitakozott sok érdekes dolgon ezekre a párnákra támaszkodva.” *Életrajz* (1958), in Lesznai Anna, *Dolgok öröme*, Budapest, 1985, 5.

¹⁰ E három regényről s a bennük feltáruló gazdag viszonyrendszeréről Markója Csilla írt, bátran kimondható, kongeniális tanulmányt, amelyet a regény sztereóhatása kedvéért – persze, az elemzett regényekkel egyetemben – melegen ajánlunk elolvasni: *Három kulcsregény és három sorsába zárt „vasárnapos”*. *Lesznai Anna, Ritoók Emma és Kaffka Margit találkozásai a válaszütonn*, *Enigma*, 52, 67–109.

¹¹ A megkeresztelt zsidó arisztokrata pontosan tudta, ezt tanúsítja a *Huszadik Század* kórkérdésére adott, nem tudományos,

de a helyzetet annál pontosabban és mélyebben megragadó válasza, amelyet függelékünkben közlünk. Ez az álláspontja nem sokat változott a későbbiek során sem. 1938-as naplójegyzete, már a zsidóüldözések árnyékában hasonló gondolat mentén elemezte a magyar–zsidó viszonyt, azzal az erkölcsi megfontolásokon alapuló kiegészítéssel, hogy ebben a helyzetben a zsidók mellett a helye. Ezt a bő naplójegyzetet is érdemes lenne a regény háttéréül közölni, de talán túl „judeomán mórckás” (Vári György: *Magyar, zsidó, két jóbarát, Magyar Narancs, 2007. jan. 18.*) kompenzációs benyomást keltene, ezért az olvasót Török Petra szép válogatásához kell utalni, aki Lesznai „zsidókérdésre” koncentrálnak naplójegyzeteit gyűjtötte egy nyalább: Török Petra: *Gránit a siratófalban, ütem a magyarajkú dalban, Múlt és Jövő, 2001/1, 59–73.*

¹² Lesznai Anna levele Varró Istvánhoz. PIM kézirattára V.3670/54. Közölte Török Petra, *Enigma, 2007/51., 107–116.*

¹³ A szöveg előlétsa Markója Csilla érdeme. Maga is függelékben közölte egy grandiózus, felfedező, Komor András tanulmányát illusztrálendő, több más szöveggel képzőművészeti írással egyetemben, amelyben felhívta a figyelmet Komor András, az úgy-ahogy ismert, a holokausztban elpusztult író, gazdag műkritikusi oeuvre-jére. Ebben az írásban, mint az alcíme is mutatja, kiemelkedő szerep jut az író Lesznai Annával való kapcsolatának is. Markója Csilla: *A fejeveszett pillantás. Lesznai Annától Komor Andrásig és tovább, Enigma, 72, 71–137.*

¹⁴ Lesznai képzőművészeti tevékenységéből a hímezéseknek volt a legnagyobb sikertük. (Ama nevezetes első *Nyolcak*-kiállításán is, csak az ő munkáit vásárolták. Az alábbi beszélgetésrészletet az igen gazdag szociológiuma miatt tartom érdemesnek kiemelni. Nemcsak a hímezés elsajátításának anekdotája vagy a népi hímezésből egyedi művészetet létrehozás mozzanatának teoretikus megvilágítása okán, hanem azért, mert feleleveníti a teljesen egyedi élethelyzetét, amit Lesznai megtestesít. Nem a kulcsregénye kulcsa, de kulcs a személyiségéhez és a regényhez. Ugyanis a nem zsidó arisztokrata hölgyek nem tanultak meg a béresasszonyaiktól hímezni.

„VE: Mikor kezdte el hímezni, ha már Körtvélyesnél tartunk?

LA: Hímezni, mikor nyolcéves voltam. Akkor ugyanis az volt a divat, hogy nyáron mindig kubikusokat hoztak Mezőkövesdről. És a kubikusok jöttek úgy körülbelül, ha jól emlékszem, tizennyolcan voltak, akik úgy egy csapatban jártak, ha útigazítás volt, vagy valami munka, és ezek hoztak magukkal egy-két asszonyt, úgy nevezték, hogy a szakácsnékat hozzák magukkal. És hát egy ilyen szakácsnétól tanultam tulajdonképpen magyaros öltéseket. Mert anyám nagy hímező volt, és sokat hímezett, tehát már tőle tanultam, de az nem érdekelt anynyira, a petit point és ezek, de ez borzasztóan érdekelt és az első az volt, hogy egyszer a mama vett magának új konyharongyokat. Emlékszem, egy stráf köröskörül kék volt és a másik piros. És egy ilyet elcsórtam és rárajzoltam, és ezeket az öltéseket alkalmaztam, amiket a parasztasszonyoktól tanultam. Később nagyon sok egyebet is tanultam, mert ezek majdnem minden évben visszajöttek, és az egyik, az egyiknek ott született gyereke, és hát eljött hozzám és azt mondta: »Én nem akarok tót..., tót keresztanyát, nem akarok a gyerekemnek. Hát legyen a nagysága keresztanya.« Hát nagyon megtisztelve éreztem

magam, aztán gondoltam, egész színmagyar fajból én se származom, hát beleegyeztem a keresztmamaságba, és akkor nagyon összebarátkoztunk és sokat beszéltem vele. És ez az aszszony olyan okosan beszélt, hímezésről, hogy mindent át lehetett volna vinni egy művészettörténetbe, mint festészeti kritikát és méltatást. Hihetetlenül. Például úgy tudták, hogy milyen színnek ugranak ki, milyen színnek maradnak egy szinten a képekben, hogy az csodálatos volt. Még emlékszem, ő akkor ott állt így előttem, még akkor nem született meg a gyerek, jó nagy hascskája volt, és azt mondta: »Ez a sárga, amit ide tetszett rajzolni – egy teremre, azt mondta – ez kiugrik, ez a hasamnak ugrik«. Egy másikra egyszer azt mondta, hogy: »Kiszúrja a szememet«. Tényleg értették, hogy mi..., a színek nincsenek egyforma közelségben az emberrel. Hallatlan sok okosat mondott. És még valamit tanultam tőlük, amit aztán olvastam könyvekben később, és láttam, hogy ez egy elösmert teória. Hogy hogy változnak az absztrakt minták ábrázolókká némely esetben, és más esetekben megint az ábrázoló minták absztraktokká. Mert, ha a rajzomba, mondjuk egy virágot rajzoltam, ami nem tetszett nekik, akkor azt elnevezték kutyás mintának, és abból a virágból egy kutyát csináltam. És az a kutya nagyon jó kutya volt, a formákat valahogy látták, hogy az hogy... És ebből, ebből tanultam meg tulajdonképpen a formák történetét, és hogy hogy változik a valóság elvonttá és az elvont dolog megint vissza.” Vezér Erzsébet beszélget Lesznai Annával, 1965. június 23-án, PIM, Hangtár.)

¹⁵ Lesznai Anna: „*Babonás észrevételek a mese és a tragédia lektánához*”, *Nyugat*, 1918/13., 55–68. Lesznairól, a meseíróról, sok vázlata, a mesékre vonatkozó naplórészlete alapján a Szilágyi Judit szerkesztette és összeállította, és utószó-tanulmány-nal ellátta, a PIM műhelyében készült könyv adja a legtöbb ismeretet. Lesznai Anna: *Idővilágítás. Mesék és rajzok*, Budapest, 2007.

¹⁶ *A kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos Tündérországban*, Bécs, 1913, Budapest, 1978. (Saját tervezésű borító és illusztrációk.); *Mese a bútorokról és a kisfiúról*, Gyoma, 1918, Budapest, 1993. (Saját tervezésű borító, és illusztrációk)

¹⁷ S a zárójelet egy lábjegyzettel is megtoldva, elárulhatom, hogy elsősorban ezt a művet szerettem volna megjelentetni a *Múlt és Jövő*-nél, nemzetközi sikerre is számítva. (Mint Pap Károly és Molnár Ákos esetében.) Lesznaihoz a párregény, és szerintem: hasonló teljesítmény kapcsán jutottam a felkészülés során. Erdős Renée művét – titokban, hogy a konkurencia figyelmét fel ne keltsem – alaposan megkutatam. A jogtulajdonosok – az Erdős Renée-t a holokauszt alatt bűjtató kitűnő aszszony (aki a szocializmus idején saját költségén egy egyházi kiadónál is gondoskodott Erdős Renée nevének továbbéléséről) unokaöccse, majd annak a leszármazottaival azonban túlzott anyagi követelések s erős mentalitásbeli különbségek (eufemizmus) okán nem tudtam a könyv kiadói jogát megszerezni. Nagy kár, mert amire tíz éve volt lehetőség, arra most nem. Azaz örökre nem. Az emlékezetbe, majd a „kollektív emlékezetbe” nyomot hagyás az örökhagyók és az örökösök felelősége – ez, sajnos, nem mindig egyezik az absztrakt jogszabályok szellemével.

¹⁸ Móricz Zsigmondnak (aki nevén szerepel a Lesznai regényben) az elmúlt években közzétett naplói (*Naplójegyzetek*

1919, Budapest, 2006, *Naplók 1924–1924*, Budapest, 2010; *Naplók 1926–1929*, Budapest, 2012 – Cséve Anna gondozásában mindhárom) – szintén azt bizonyítják, hogy az író készült egy ilyen magyar sorsfordulót megragadó nagyregényre (Ki, ha nem éppen ő?). Ennek központi szála szintén a „zsidókérdés” lett volna. E téma vázlatai – az író reflexiói, gondolatai, érzései, amelyek nem sokban különböznek Tormay Cécile Móriczcal ellentétben közzé is tett *Bujdosó könyv* című naplószerű regényétől (Budapest, 1920–1921) – nemcsak sokkolóak, hanem számtalan ki nem tárgyalt kérdést felvetnek. (Amit a késői recepció sem mert feltenni, sem elvetni.) Talán az általam igen várt, Cséve Anna értő gondozásában megjelenő folytatás el is igazít, miért mondott le erről az összegzésről. Móricz – nagyon is „férfi” naplói sokban hasonlítanak a *Kezdetben volt a kert* hátterűl is szolgáló Lesznai „női” naplójához, amelynek egy része megjelent a *Sorával tetovált önmaga* című, s ennél eligazítóbb, *Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből* alcímű, könyvészetileg gyönyörű PIM-kiadványban. Lesznai Anna naplójegyzeteit válogatta, jegyzetekkel ellátta, a mellékleteket és az illusztrációs anyagot összeállította Török Petra, Budapest, 2010.

Szerintem, vállalva a sok meddő részletet is, hasznosabb lett volna a Móricz-féle napló-kiadás gyakorlatát követni. (Még akkor is, ha tudom, hogy ez a mai kulturális környezetben milyen sziszifuszi vállalkozás, s milyen nehéz elgömbölyöztetni rá a kutatási keretet, majd a nyomdaköltséget. Talán a regény új kiadása ezen is változtat – felelőtlen szavak – s a napló egész kiadására is megteremtődnek a feltételek. Erre éppen Móricz naplói a példa, amelyek a szűkös viszonyok ellenére is közönségikert értek el. Annál is inkább hasznos és érdemes lenne, mert Lesznai, Móriczcal ellentétben, megírta a modernkori nagy magyar regényt.

¹⁹ Lesznai Anna nő-azonosságáról a már idézett Szilágyi Judit könyvrészlet-tanulmány, *Egy még el nem ért nő fejlődési fok előfutára – Lesznai Anna asszonyisága* című alfejezete (111–114.) közöl értékes gondolatokat, valamit Menyhért Anna: *Múzeum, kultusz, emlékezet: kánonba zárva* című alapos és újszerű tanulmánya, *Alföld*, 2013/5., 55–76., amely a *Kezdetben volt a kert* bonnyolult kapcsolati hálóját fejti fel – ahogy csak egy nő érzékíthette meg. Kár, hogy épp egy férfi, Zsávolya Zoltán *Szövegálat, műfajiság, autonómia. Lesznai Anna nagyregénye, mint élet(mű)ének foglalatja* című tanulmánya – *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, szerk. Varga Virág–Zsávolya Zoltán, Budapest, 2009, 62–85. – tudóskodva és szakzsargon-terminológiákba veszve áldozza fel a regény jelentőségét a *so called* (szak)tudomány (oszkodás) oltárán, aminél sokkal többet mond írásának címébe ékelt szellemes, s a mondanót valóban megragadó zárójel alkalmazása.

²⁰ Idézi Vezér Erzsébet kismonográfiájában, 6.

²¹ Zsadányi Oszkár: *Beszélgetés Lesznai Annával a kertről, amely ma csak emlék...*, *Új Élet*, 1966. júl. 1., 5.

²² Az akkor még igen nívósan szerkesztett zsidó hitközségi lap recepciója figyelemreméltó. Még egy terjedelmes írás foglalkozott a regénnyel, Zsoldos Jenő, a méltatlanul elfeledett jelentős irodalomtörténész elemzése: *Zsidó emlékek egy új magyar regényben*, *Új Élet*, 1967. febr. 7., 2. Zsadányi interjúja alatt közölték Lesznai *Dédanyám* című, a zsidó azonosságát, sőt, éppen az új keletű nemessége friss voltán átütő „kollektív emlékeze-

tét” – *Terólad nem regél senki, örökéget rám nem hagytlál / Egyebet, mint a sok álmat, amit elmulasztottál.* – megérzékítő versét is.

²³ *Hatvany Lajos levelei*, Válogatta és a jegyzeteket írta Hatvany Lajosné és Rozsics István, Budapest, 1985, 241–261.

²⁴ Hajnal Zsuzsa: *Pesti beszélgetés Lesznai Annával, a Nyugatról, Adyról, Balázs Béláról és Budapestről, Magyar Nemzet*, 1965. júl. 16. Korfestőnek érdemes idézni az interjú utolsó mondatát, amely akár „valódi” is lehet (?): Lesznai Anna nyolcvan éves. Budapestről beszél: *megszépiült, mióta nem látta*. Panaszkodik: nem volt még vidéken, pedig kíváncsi, milyen egy termelősövetkezet.”

²⁵ Erről az emigrációról, s annak különös – a címbe is jelentkezett szakaszolásáról és irányáról – egy kitűnő könyvvel

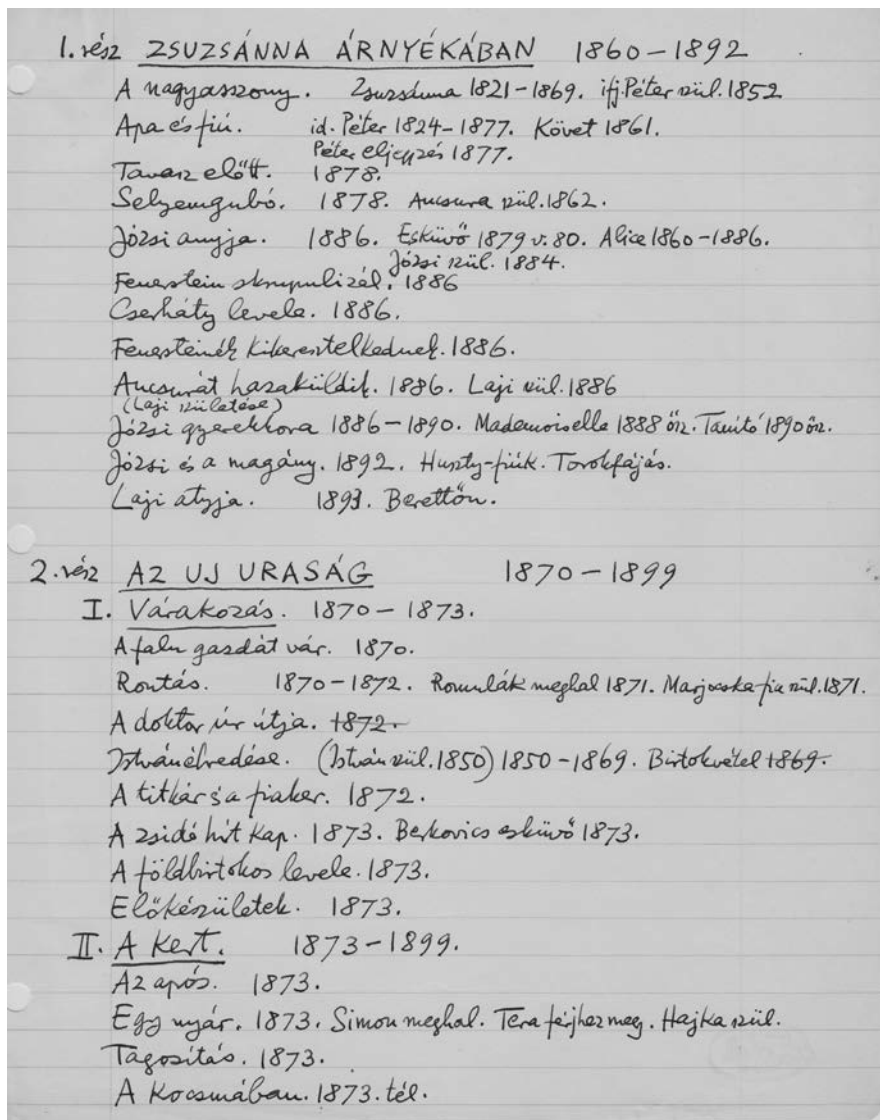
rendelkezünk. Frank Tibor: *Kettős kivándorlás, Budapest – Berlin – New York 1919–1945*, Budapest, 2012. A műben természetesen szerepel Lesznai Anna története (71–72.), noha értelemszerűen, férje, Jászi Oszkár története, hangsúlyosabban.

²⁶ Egy emelettel lejjebb – a New York-házban – a vezető magyar folyóirat, az *Új Írás* – levelezésekkel, korrigált kéziratokkal teli szekrényei pusztulásának a saját szememmel voltam tanúja.

²⁷ „Provokáció, pusztá létem”. Beatrice: *Európa*, 14 perces rock-szvit, 1981

²⁸ New York, 1960. dec. 28.

²⁹ A PIM Kézirattárában V.3670/48 jelzetszám alatt őrzött levelet Török Petra közölte. *Enigma*, 2007/51., 149–150.

Lesznai Anna sorvezetője saját maga számára, hogy eligazodjon a regényidőben.
(PIM Kézirattár V. 3670/11/16-18)

A dokumentumért köszönet Szilágyi Juditnak. A képekért köszönet Repiszky Tamásnak

Tera házassága. 1876.
A postessák. 1874. Dr. Bekovics megl. jan.
Semmi sem történt. 1877-1878. Borsina 1878. Csicsarvki Amerikába.
Árnyék Liska felett. 1884. János vül. 1879.
Szabályozás után. 1884-1892. Lizo vül. 1888.
János naplója 1. 1892. (1884-1892).
Ünnapja. 1892. Csicsarvki vízrajz.
Lizo's a kert. 1890-1892. János levelek elől 1892.
Lizo's a valóság. 1892-1899. Jenőbe érkezés 1899. Rózi néni megl. 1894.

3. rész

1897-1901

Emlék. 1897 őz - Józsi 13½. Negyedik gimn. - 1898 tavasz.
Társaság intézői. 1895. Vlak. Gyöngyi.
Intéző üzlete Liskán. 1898. Józsi 14½.
Gyöngyi. 1898. Rottschmidt ebéden.
Vlak. 1898. Parokian, önpirkos.
Levél Augallfjnak - Postán. 1898.
Augallfj levele Cserháthoz. 1898.
Duhai búcsú. 1898. Marjovska - Romulaka.
Bányai városa. 1898. Ruzsicska - István.
Kocsudában. 1898. Csikrik - Trena - totuessosi.
Benzinos hordó. 1898.
Választási városa. 1898.
Cserhát aláírás Józsival az irást. 1898. Józsi ötödikbe kerül Pestre.
Előzőr Auszriánál. 1899. Rózi 11 éves. Feri 10 éves. Józsi 15½.
Parancsra Liskán. 1899. Józsi ötödiket végeste, hatodikba kerül.
Előzőr Liskán. 1899. Józsi 15½. János 20. Lizo 11½.
Egy éjjel Liskán. 1899.
János naplója 2. 1893-1899. 14-20 éves. 1893-94 ötödikben. 1894-95 hatodik 1897 utána. 1895-96 hetedik

Lizo's az ábránd. 1899. Jenő érkezik Liskára.
Bekovicsné ráér gondolkodni. 1899 aug. (1873-1899). Eszt. tükös.
Öröm. 1899-1900. Borka beteg. Berápenit ad.
Másodszor Auszriánál. 1902. Józsi 18½. Matura után.
A Kántner Strámen. 1902-1903. Józsi 19½. Gyöngyi-vízörny. Augallfj-pénz.
Cserhát hazahívó levele. 1903 okt. Józsi-Gyöngyi utolsó éjzaka.
János naplója 3. 1900 jan. 1.
Csicsarvki ba kioldások. 1901. Zsinások kateit vett. Lizo 13½. János 22.
Személyes katalógus 15 rúben. Politikai vita: István, Olivér, Demeter, Baló, Galán, Horváth s. Körtgyak közt.
János's költés. 1901. Jenő Liskán. János-Jenő. János Dénesnél. Maritakes.
A varázslók. 1901. Birtok barbaadna. Lizo levele sept.
Smankerli. 1901. Borka meghalt 1900. István-János jelenet. Revolver.
János naplója 4. 1901.